

اللَّهُمَّ
الْحَمْدُ

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته ی تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

ادبیات پیشگویانه ی زرتشتیان در نخستین سده های اسلامی

(۲-۴ هجری / ۸-۱۰ میلادی)

استادان راهنما:

دکتر سید اصغر محمودآبادی

دکتر علی اصغر فروغی ابری

استاد مشاور:

دکتر علی اکبر کجباف

پژوهشگر:

حسین غضایری

اسفند ماه ۱۳۸۹

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش ایران آقای حسین غضایری

تحت عنوان

ادبیات پیشگویانه ی زرتشتیان در نخستین سده های اسلامی (۲-۴ هجری)

در تاریخ ۸۹/۱۴/۱۳ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر سید اصغر محمودآبادی با مرتبه ی علمی دانشیار امضا

امضا

۲- استاد راهنمای پایان نامه دکتر علی اصغر فروغی ابری با مرتبه ی علمی استادیار امضا

امضا

۳- استاد مشاور پایان نامه دکتر علی اکبر کجباف با مرتبه ی علمی استادیار امضا

امضا

۴- استاد داور داخل گروه دکتر فریدون الهیاری با مرتبه ی علمی دانشیار امضا

امضا

۵- استاد داور خارج از گروه دکتر اسحق طغیانی با مرتبه ی علمی دانشیار امضا

امضا

امضای مدیر گروه تاریخ

امضا

چکیده

آیین زرتشتی از اوایل سده سوم میلادی، به شدت به دستگاه سلطنتی شاهنشاهی ساسانی وابسته شده بود و سرانجام در نتیجه ی حمایت ساسانیان، به آیین رسمی دولتی و ملی ایران تبدیل شد. با این وجود تهاجم اعراب مسلمان - در نیمه ی اول سده ی هفتم میلادی - و سقوط دولت ساسانی باعث شد زرتشتی گری حامیان دولتی و اقتدار سیاسی خود را از دست بدهد. از آن پس دینورزان زرتشتی برای پاسداشت کیش کهن در جریان مجادلات و منازعات مذهبی با علمای اسلام و دیگر ادیان رایج زمان - از آنجایی که فاقد توان مقابله ی سیاسی و نظامی شده بودند - ناگزیر به پی ریزی سبک نوینی از ادبیات پارسی میانه (= پهلوی) موسوم به ادبیات پیشگویانه و آخرالزمانی شدند.

بدین ترتیب زرتشتیان برای بیان نیازها، آرزوها و دیدگاه های خویش، بهترین راه را در پرداختن به اساطیر و موضوعات رستاخیزی مبتنی بر پایان جهان یافتند. پیشوایان زرتشتی از طریق این متون پیشگویانه، چرایی و چگونگی زوال زرتشتی گری و ضعف روحانی زرتشتیان و اشغال ایران توسط اعراب مسلمان را توضیح دادند. از آنجایی که در اساطیر زرتشتی یکی از نشانه های رستاخیز و ظهور نجات بخشان آخرالزمان، رواج دروغ و بدی و دشمنی اهریمنی است، موبدان زرتشتی از این مضمون برای توجیه اوضاع و شرایط مردم ایران (زرتشتیان) - پس از ورود اسلام - سود بردند.

به تدریج در نخستین سده های اسلامی - خصوصاً در قرون سوم و چهارم هجری (نهم و دهم میلادی) - در نتیجه ی شکل گیری رنسانس نوشتاری زرتشتیان، جریان نگارش متون و آثار دینی و غیر دینی پهلوی بوجود آمد. زرتشتیان از طریق این نوشته ها - که بسیاری از آن ها ترجمه ی پهلوی متون اوستایی است - به بازگویی اعتقادات دینی مربوط به رستاخیز و ظهور نجات بخشان زرتشتی پرداختند.

هدف اصلی این تحقیق، واکاوی مهمترین عوامل شکل گیری ادبیات پیشگویانه و دیدگاه های مربوط به رستاخیز چون، زندگی پس از مرگ، بهشت و دوزخ، پیروزی نهایی نیکی و نابودی بدی و ظهور سوشیانت (= منجی موعود زرتشتیان) است. بررسی نقش موثر ضعف سیاسی و روحانی ایران در روزگار ساسانی، بر پیشروی نظامی، سیاسی و مذهبی اعراب مسلمان؛ و گرایش زرتشتیان ایران در سده های میانه ی تاریخ ایران به باورها و اعتقادات آخرالزمانی، یکی دیگر از اهداف پرداختن به این موضوع است.

واژگان کلیدی: زرتشتیان، ادبیات پیشگویانه، زبان پهلوی، اهورامزدا، زبان اوستایی و سوشیانت.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
ح.....	پیشگفتار.....
	فرگرد یکم: کلیات
۱.....	۱-۱- تبیین مساله ی پژوهش و اهمیت آن.....
۲.....	۲-۱- پیشینه ی تحقیق.....
۳.....	۳-۱- اهداف پژوهش.....
۳.....	۴-۱- پرسش ها و فرضیات.....
۳.....	۱-۴-۱- پرسش ها.....
۳.....	۲-۴-۱- فرضیات.....
۴.....	۵-۱- روش تحقیق و مراحل آن.....
۴.....	۶-۱- نگاهی به متون و منابع پهلوی.....
۸.....	۱-۶-۱- دادستان دینیک.....
۱۰.....	۲-۶-۱- بندهش.....
۱۳.....	۳-۶-۱- دینکرد.....
۱۷.....	۴-۶-۱- زراتشت نامه.....
۲۰.....	۵-۶-۱- گزیده های زادسپرم.....
۲۲.....	۶-۶-۱- مینوی خرد.....
۲۳.....	۷-۶-۱- ارداویرافنامه.....
۲۵.....	۸-۶-۱- سد در بندهش.....
۲۵.....	۹-۶-۱- زند وهومن یسن.....
۲۸.....	۱۰-۶-۱- آمدن بهرام ورجاوند.....
۲۹.....	۱۱-۶-۱- گزارش گمان شکن.....
۳۰.....	۱۲-۶-۱- جاماسب نامه.....
۳۳.....	۱۳-۶-۱- روایت پهلوی.....
۳۵.....	۱۴-۶-۱- شایست و نشایست.....

- ۱-۶-۱۵- روایت امید اشو وهشتان ۳۶
- ۱-۶-۱۶- روایت آذر فرنیغ فرخزادان ۳۶
- ۱-۶-۱۷- ماتیکان هزار دادستان ۳۷
- ۱-۶-۱۸- زبور پهلوی ۳۷
- ۱-۶-۱۹- ماه فروردین روز خرداد ۳۷
- ۱-۶-۲۰- مادیان یوشت فریان ۳۹
- ۱-۶-۲۱- درخت آسوریک ۳۹

فرگرد دوم: تاریخ ایران در واپسین سده ی حکمرانی ساسانیان

- ۱-۲- ابتدای سخن ۴۰
- ۲-۲- تاریخ سیاسی - اجتماعی ایران در سده ی ششم میلادی ۴۱
- ۳-۲- عصر خسرو انوشیروان ۴۲
- ۲-۳-۱- اصلاحات نظامی، اجتماعی و مالیاتی انوشیروان ۴۲
- ۲-۴- شاهنشاهی ساسانی در عصر هرمزد چهارم ۴۵
- ۲-۵- شهریار ی خسرو پرویز، واپسین دوران شکوه ایران باستان ۴۶
- ۲-۶- نگاهی به سیر فتوحات اعراب مسلمان ۴۸
- ۲-۷- مهمترین عوامل سقوط ساسانیان از دیدگاه مستشرقین ۴۹
- ۲-۸- دستگاه دینی مزدایی ساسانیان در آستانه ی تهاجم اعراب ۵۱
- ۲-۹- زروان گرای ساسانی ۵۵
- ۲-۱۰- انقلاب اجتماعی - مذهبی مزدک ۵۷
- ۲-۱۱- زوال زرتشتی گری ۵۹
- سخن پایانی ۶۳

فرگرد سوم: تحولات تاریخ ایران در نخستین سده های اسلامی

- ۳-۱- ابتدای سخن ۶۵
- ۳-۲- رویارویی و واکنش متقابل جوامع زرتشتی و اسلامی ۶۷
- ۳-۳- جدال و همزیستی ایرانیان و اعراب در ایرانشهر ۶۹
- ۳-۴- صور همزیستی در پایان فتوحات ۷۴
- ۳-۵- واکنش طبقات جامعه ایران در مقابل اسلام ۷۵

- ۳-۶- انگیزه ها و موانع نوکیشی ۷۷
- ۳-۷- موالی و نهضت شعوبیه ۷۸
- ۳-۸- شیعه گری ایرانیان ۸۰
- ۳-۹- سرنوشت زرتشتی گری در روزگار عباسیان ۸۰
- ۳-۱۰- جنبش های سیاسی - اجتماعی متأثر از زرتشتی گری در عصر عباسیان ۸۱
- ۳-۱۱- پاپک خرم دین ۸۵
- ۳-۱۲- مازیار ۸۷
- ۳-۱۳- ظهور حکومت های مستقل از خلافت توسط خاندان های ایرانی ۸۸
- سخن واپسین ۹۲

فرگرد چهارم : زبان و ادبیات پهلوی در ایران سده های میانه

- ۴-۱- ابتدای سخن ۹۳
- ۴-۲- ادبیات ایران در عصر هخامنشیان و پارتیان ۹۴
- ۴-۳- اوستا ۹۸
- ۴-۴- ادبیات ایران در روزگار ساسانیان ۱۰۱
- ۴-۵- زبان و ادبیات پهلوی ۱۰۳
- ۴-۵-۱- تفسیر پهلوی اوستا ۱۰۴
- ۴-۵-۲- متون فلسفی و مباحثه ای ۱۰۵
- ۴-۵-۳- متون پیشگویانه و فرجام شناختی ۱۰۵
- ۴-۵-۴- متون تعلیمی و اندرنامه ها ۱۰۶
- ۴-۵-۵- متون جغرافیایی و حماسی ۱۰۶
- ۴-۵-۶- متون حقوقی ۱۰۶
- ۴-۵-۷- متون فرهنگی ۱۰۷
- سخن پایانی ۱۱۲

فرگرد پنجم : ادبیات پیشگویانه و رستاخیزی زرتشتیان در نخستین سده های اسلامی

- ۵-۱- ابتدای سخن ۱۱۴
- ۵-۲- پیشگویی های اسلامی ۱۱۷
- ۵-۳- پیشگویی های زرتشتی ۱۱۸

۱۲۳.....	۴-۵- رویدادها و نشانه های پیشگویانه
۱۲۵.....	۵-۵- تقابل رویدادها و عقاید
۱۲۶.....	۶-۵- معاد شناسی زرتشتی در متون رستاخیزی
۱۲۷.....	۵-۶-۱- مفهوم تدریجی فراگرد آفرینش
۱۲۸.....	۵-۶-۲- سوشیانت در گاهان
۱۳۱.....	۵-۶-۳- سوشیانت در اوستای متأخر
۱۳۲.....	۵-۶-۴- جهان مطلوب مزدیسنان
۱۳۴.....	۵-۷- سوشیانت در متون پارسی میانه
۱۳۵.....	۵-۷-۱- آفرینش از دیدگاه اساطیر ایرانی
۱۳۹.....	۵-۷-۲- نخستین دوره ی سه هزار ساله
۱۴۰.....	۵-۷-۳- دومین دوره ی سه هزار ساله
۱۴۱.....	۵-۷-۴- سومین دوره ی سه هزار ساله
۱۴۳.....	۵-۷-۵- آفرینش و سه دوران
۱۴۴.....	۵-۷-۶- اسطوره های پایان جهان
۱۴۵.....	۵-۷-۷- زندگی پس از مرگ
۱۴۵.....	۵-۷-۸- بهشت و دوزخ
۱۴۸.....	۵-۷-۹- زنده شدن مردگان
۱۴۹.....	۵-۷-۱۰- چهارمین دوره ی سه هزار ساله
۱۵۰.....	۵-۸- هوشیدر، هوشیدر ماه و سوشیانت در متون پهلوی
۱۵۱.....	۵-۹- داوری جهانی
۱۵۲.....	۵-۱۰- دوران آهن
۱۵۲.....	۵-۱۱- زمینه سازان
۱۵۴.....	۵-۱۱-۱- شاه بهرام ورجاوند
۱۵۶.....	۵-۱۱-۲- پشوتن
۱۵۷.....	۵-۱۲- هزاره هوشیدر
۱۵۹.....	۵-۱۳- هزاره هوشیدر ماه
۱۶۱.....	۵-۱۴- هزاره سوشیانت

۱۶۹.....	۵-۱۵- جهان در پایان هزاره ها
۱۷۰.....	۵-۱۶- نتایج و آثار فردی، اجتماعی، تاریخی و اسطوره ای اوضاع آشفته ی جهان در پایان هزاره ها
۱۷۲.....	۵-۱۷- شرایط دین و دینورزان زرتشتی در این دوران
۱۷۳.....	۵-۱۸- جهان در پایان فرشگرد
۱۷۴.....	۵-۱۹- اسطوره و تاریخ
۱۷۷.....	نتیجه گیری ها
۱۸۱.....	یادداشت ها
۱۹۷.....	منابع و مآخذ

پیشگفتار

یکی از مهمترین ویژگی های تاریخ سرزمین ایران، انفکاک آن به دوره های کاملاً مجزا و متمایز است. در واقع هر یک از ادوار تاریخی ایران، از طریق یک رویداد بزرگ و سرنوشت ساز تمیز داده می شود؛ از ورود قوم آریا تا شکل گیری نخستین حکومت متمرکز به وسیله ی مادها و ظهور شاهنشاهی جهانی هخامنشی تا یورش اسکندر گجستگ به ایرانشهر؛ و از بازیابی حکومت ایرانی به دست پارتیان تا استقرار دین و دولت ملی (= ایرانی) زرتشتی به دست خاندان ساسانی.

با این وجود، تاریخ ایران در واپسین سده ی حکمرانی ساسانیان و امتداد آن تا نخستین سده های استقرار حاکمیت اعراب مسلمان در ایران - که از سوی برخی به دوران میانه یا قرون وسطی نامور است - فصل متمایزی از تاریخ ایرانشهر به شمار می رود.

مجموع رویدادهای سیاسی - نظامی و دینی - اجتماعی که از نیمه ی یکم سده ی هفتم میلادی (یکم هجری) در ایران رخ نمود، بسیاری از ساختارهای سیاسی و مذهبی حکومت در ایران را دیگرگون کرد؛ که در نتیجه ی آن، زرتشتیان ایران در مقابل حاکمان جدید مسلمان به موقعیت زیردستانی تابع نزول کردند. این امر (نبود حمایت دولتی از دین و دینورزان زرتشتی) باعث تمایل آن ها به ادبیات و اعتقادات رستاخیزی و مضامین و مفاهیم مربوط به پیروزی فرجامین نیکی بر بدی گردید؛ که متعاقب آن، نگارش بسیاری از نوشته های دینی و اساطیری زرتشتیان (به زبان پارسی میانه = پهلوی) در قرون ۲ تا ۴ هجری (۸ تا ۱۰ میلادی) صورت پذیرفت.

بخش های تشکیل دهنده ی این تحقیق، شامل پنج فرگرد (= فصل) است که به ترتیب شامل موضوعات زیر می باشد:

فرگرد نخست، به کلیات این پژوهش اختصاص دارد. در فرگرد دوم، به منظور واکاوی مهمترین عوامل زوال و سقوط سیاسی و دینی (= روحانی) ساسانیان و دستگاه دینی مزدایی، به مهمترین رویدادهای تاریخ ایران در اواخر سده ی ششم و قرن هفتم میلادی پرداخته شده است. در واقع رخداد های گوناگون سیاسی این دوران، در کنار رواج روزافزون آراء و عقاید ادیان و فرق بدعت آمیز منشعب از زرتشتی گری، نقش تعیین کننده ای در سقوط ساسانیان و استقرار حکومت اسلامی در ایران داشت.

در فرگرد سوم، به تاریخ ایران در قرون ابتدایی اسلامی پرداخته شده است. عمده ترین گفتارهای این بخش درباره ی مسایلی چون، جریان پردامنه ی جدال و همزیستی ایرانیان و اعراب و همچنین شکل گیری جنبش های ملی ایرانیان - در قالب نهضت فراگیر شعوبیه - علیه حکام و والیان دستگاه خلافت می باشد.

در فرگرد چهارم، پس از نگاهی کوتاه به تاریخ ادبیات ایران در روزگار باستان، به پیشینه ی زبان و خط اوستایی و پهلوی؛ و معرفی مهمترین متون پارسی میانه (= پهلوی) و ذکر طبقه بندی عناوین و موضوعات این نوشته ها در نخستین سده های اسلامی پرداخته شده است.

و سرانجام در پنجمین فرگرد، پس از معرفی و تفکیک آثار برجای مانده از ادبیات پارسی میانه، مهمترین عوامل تکوین و تدوین ادبیات پیشگویانه و نوشته های مربوط به اعتقادات آخرالزمانی زرتشتیان مورد واکاوی قرار می گیرد. عمده ترین

گفتارهای این فرگرد، به بررسی مضامین و مفاهیم اصیل متون کیهان شناسی و معادشناسی ادبیات پیشگویانه؛ و همچنین اعتقادات دینی و اساطیری زرتشتیان درباره ی رستاخیز و جهان پس از مرگ و ظهور نجات بخشان آخرالزمان می پردازد.

فرگرد یکم

کلیات

۱-۱- تبیین مساله پژوهشی و اهمیت آن:

طی سده های هفتم تا سیزدهم میلادی (یکم تا هفتم هجری قمری) فرهنگ ایران متحمل یک رشته تحولات سیاسی، مذهبی و فرهنگی شد که بر اثر آن زرتشتیان از صدر جامعه کنار زده شدند و ناگزیر به واگذاری قدرت و حاکمیت خود به اعراب مسلمان گردیدند. از این پس، متعاقب محرومیت ایرانیان زرتشتی از حمایت دولتی، مغ مردان زرتشتی، با استفاده از اعتقادات مذهبی خود، به توضیح این امر پرداختند که چرا زرتشتیان در ایران به طبقه ای فرو دست تبدیل شدند. آن ها در این مبارزه بیش از هر چیز، از مفهوم زرتشتی پیشگویی بهره بردند، که بیانگر اعتقاد به پایان جهان بود. بدین ترتیب، رفته رفته، نوع خاصی از ادبیات شکل گرفت. ادبیات پیشگویانه واکنشی است که بر اثر ناامیدی ایرانیان از احیاء دین و دولت ملی شکل می گیرد. و این زمانی است که الگوی فرهنگی جامعه از سوی یک نیروی مهاجم و خارجی به خطر بیفتد. ایرانیان زرتشتی در صدد بر آمدند که امیدواری خود را برای آینده ی بهتر از طریق ادبیات مربوط به آخرالزمان بیان کنند، که تنهاترین و بهترین راه، برای بیان آرزوها و نیازها و خواسته های آنان بود.

هدف از پرداختن به این تحقیق، بررسی جنبه های مختلف ادبیات پیشگویانه ی زرتشتی، بر پایه ی متون اوستایی و پهلوی است. بنابراین، این تحقیق بر آنست که با نگاهی به معاد شناسی زرتشتی و پیشگویی های اشو

زرتشت در مورد پایان جهان و معرفی متون شاخص پهلوی، به بررسی عوامل مؤثر بر تکوین و نگارش ادبیات پیشگویانه ی زرتشتیان در نخستین سده های اسلامی پردازد.

۱-۲- پیشینه ی تحقیق

۱- هدایت (۱۳۵۶): حاوی پیشگویی ها و گفتگوهای زرتشت با اهورامزدا- بدانگونه که در بهمن یشت اوستا آمده است- و رشته حوادثی درباره ی آینده ی دین و ملت ایران، که اهورامزدا وقوع آن ها را به زرتشت پیشگویی می کند، می باشد. مهم ترین وقایعی که مورد پیش بینی قرار می گیرد، تهاجمات اعراب، نابودی جمعیت زرتشتیان و دین مزدایی، قیام عباسیان و خرمیان می باشد.

۲- چوکسی (۱۳۸۲): در این کتاب، نویسنده به خوبی، نقش ادبیات پایان جهانی و اعتقادات آخرالزمانی زرتشتیان را در نحوه ی پذیرش استیلای اعراب مسلمان و ایجاد همزیستی مسالمت آمیز میان دو جامعه ی غالب و مغلوب نشان می دهد. وطی گفتارهایی به اثبات این نکته پرداخته است که، ادبیات پیشگویانه به زرتشتیان کمک نمود تا فرمانروایی و فرهنگ اسلامی را آسان تر بپذیرند.

۳- دریایی (۱۳۸۴): دارای مطالب ارزشمندی در مورد معاد شناسی زرتشتی، بنا بر متون فارسی میانه و تاملات زرتشتیان درباره ی پیشگویی رستاخیز در قرون اولیه ی اسلامی است. نویسنده عنوان کرده است که متون مربوط به مکاشفه و پیشگویی فارسی میانه، اندیشه و تصور جماعت زرتشتیان را درباره ی اعراب مسلمان و تحولات فرقه ای و سیاسی آن دوران می نمایاند و همچنین اطلاعاتی درباره ی نگرش جمعیت بومی فلات ایران ارائه می دهد.

۴- دادگی (۱۳۸۵): در این کتاب مباحث سودمندی در مورد پایان جهان و پیشگویی های رستاخیزی وجود دارد. در بخش های مختلف آن، مطالبی چون، آفرینش آغازین و فرجام نبرد نهایی نیروهای اهورایی و اهریمنی و فرا رسیدن هزاره های واپسین آفرینش و آمدن نجات بخشان آخرالزمان وجود دارد. تحقیق حاضر برآن است، با مطالعه ی منابع پهلوی قرون اولیه ی اسلامی و متون دینی مربوط به پایان جهان، علل و اسباب شکل گیری و تکوین ادبیات پیشگویانه ی زرتشتیان، پس از ورود اسلام را مورد بررسی قرار دهد.

۱-۳- اهداف

- واشکافی نقش و جایگاه ادبیات پیشگویانه و پایان جهانی در بیان تمایلات و آرزوها و خواسته های ایرانیان در سده های اسلامی.
- بررسی عوامل مؤثر بر تدوین و تکوین ادبیات و اعتقادات آخر الزمانی، در بینش و باورهای ایرانیان پس از اسلام.
- مقایسه ی دیدگاه های مورخین اروپایی در مورد رستاخیز و ادبیات پیشگویانه ی زرتشتیان.
- تبیین دیدگاه های زرتشتیان در مورد معاد و پایان کار جهان.
- معرفی متون پهلوی و مزدایی متأخر در قرون ۳ و ۴ هجری قمری.

۱-۴- پرسش ها و فرضیات

۱-۴-۱- پرسش ها:

- تفکرات و اعتقادات رستاخیزی و پایان جهانی و مفاهیمی چون معاد و منجی آخرالزمان، چه جایگاهی در باورهای دینی زرتشتیان دارد؟
- ادبیات پیشگویانه ی زرتشتیان، چه ارتباطی با باورهای کهن هند و ایرانی دارد؟
- ادبیات پیشگویانه، تحت چه شرایطی در جامعه ی ایرانی شکل گرفت؟
- سودمند ترین راه بیان نیازها و آرزوها، در جوامعی که ایدئولوژی و نمادهای فرهنگی و مذهبی آن مورد هجوم یک نیروی خارجی قرار گرفته است، چیست؟

۱-۴-۲- فرضیات

- یکی از مهم ترین ارکان اعتقادی زرتشتیان، باور به یگانگی خدا و ایمان به بهشت و جهنم و ظهور منجی آخرالزمان و رستاخیز مردگان است.
- مفهوم زرتشتی پیشگویی، که محوریت آن، بر پایان یافتن قریب الوقوع جهان قرار دارد، ارتباط عمیقی با باورهای کهن هند و ایرانی دارد.

- ادبیات پیشگویانه، در شرایط سختی و ضعف قدرت سیاسی، مذهبی، اقتصادی و فرهنگی در جامعه ی ایران شکل گرفت.
- در شرایطی که نمادها و الگوهای فرهنگی و مذهبی و ساختارهای اجتماعی و قدرت مرکزی در یک جامعه، بر اثر هجوم یک نیروی خارجی از بین رفته باشد، ادبیات آخرازمانی، بهترین راه بیان نیازها و تمایلات است.

۱-۵- روش تحقیق و مراحل آن:

- این تحقیق به روش توصیفی و تحلیلی و بر اساس منابع کتابخانه ای می باشد.

۱-۶- نگاهی به متون و منابع پهلوی

مشهورترین و کاربردی ترین نوشته های زردشتیان که به زبان پهلوی نگاشته شده است، آن دسته از متون پارسی میانه است که بر اساس زند (= تفسیر) اوستا نگارش یافته اند. در واقع این متون بیشترین استفاده را برای واکاوی ادبیات پیشگویانه زرتشتیان و نگارنده ی این سطور دربر داشته و از عمده ترین مفاهیم و مضامین تاریخی، دینی و اساطیری مربوط به زردشتیان ایران برخوردار است.

باید گفت جدای از اوستا و ترجمه ی آن به پهلوی (= زند)، متون گوناگون دیگری نیز به این زبان وجود دارد که تاریخ نگارش نهایی آن- که بیشترین تمرکز این تحقیق هم معطوف به آن دوران است- عمدتاً مربوط به سده ی سوم و چهارم هجری است. به طور کلی، این نوشته های پهلوی را به دو بخش دینی و غیر دینی تقسیم کرده اند.

متون و نوشته های پهلوی در یک تقسیم بندی کلی بدین ترتیب طبقه بندی می شوند:

منابع تاریخی و جغرافیایی در متون پارسی میانه :

مهمترین و نامورترین این دسته از متون، «کارنامه ی اردشیر پاپکان»، «شهرستان های ایران»، «یادگار زریران» و «نامه ی تنسر» است. کارنامه ی اردشیر پاپکان - که مؤلف آن مجهول است - (بنا به گفته ی موسی خورنی در «تاریخ ارمنستان» نویسنده ی آن یکی از دبیران شاپور یکم ساسانی به نام «خره» بوده است.) در آغاز به شرح یورش اسکندر و دوران اشکانیان می پردازد؛ و سپس ماجرای اسطوره ای روی کار آمدن اردشیر پاپکان و

خاندان ساسانی را بیان می کند. (جعفری دهقی، ۱۳۸۲: ۲۳۴). این رساله ی نیمه حماسی و تاریخی، به زبان پهلوی سرگذشت داستانی بنیانگذار شاهنشاهی ساسانی را بیان می کند. این متن در حدود ۶۰۰ میلادی تدوین و نگارش یافته و دارای ۵۶۰۰ واژه ی پهلوی است. در خصوص واژه ی «کارنامه» باید گفت که در لغت، کار و هنر و صنعتی را گویند که کمتر کسی تواند کرد. علاوه بر این، به معنی جنگنامه و تاریخ نیز آمده است و به اصطلاح کتابی است که در آن از کارهای شگفت مردان و پهلوانان بزرگ سخن رفته است. (مشکور، ۱۳۶۹: ۹۰۸). این اثر همانند برخی از متون پهلوی دیگر، تأثیر بسیاری بر شاهنامه ی فردوسی گذاشته است. در واقع در عهد ساسانی، بسیاری از داستان های ملی و پهلوانی چندین بار توسط داستان سرایان قالب ریزی شده و جرح و تعدیل های متعددی در آنها صورت می گرفته است. این تغییر و تحولات، موافق زمان کهنه و نو می گردید و در چارچوبی شیرین و قابل درک برای مخاطبان قرار می گرفت. (همان: ۱۵).

«شهرستان های ایران»، تنها رساله ی پهلوی است که به جغرافیای تاریخی شهرهای ایران پرداخته است. همانند کارنامه ی اردشیر تدوین اولیه ی آن نیز، در اواخر عصر ساسانی و نگارش نهایی آن در سده های سوم و چهارم هجری صورت گرفته است. در این اثر، مانند بسیاری از متون پهلوی، اسطوره و تاریخ درهم آمیخته اند. آخرین شخصیت تاریخی که در این اثر از آن نام برده شده است، منصور دوانیقی (۱۳۶-۱۵۸ هجری) است. گرچه هسته ی اساطیری بسیاری از مطالب آن به روزگاران بسیار کهن تعلق دارد. مؤلف آن نیز ناشناخته است. یکی از منابع آن، محتملاً خدای نامه بوده است. در این رساله همانند بسیاری از آثار پهلوی، اسطوره و واقعیات تاریخی درهم آمیخته اند. (تفضلی، ۱۳۷۶: ۶۶-۲۶۵).

«یادگار زریران» کهن ترین تعزیه نامه و نمایشنامه ی ایرانی، به خط و زبان پهلوی است که در عهد ساسانی گردآوری و نگارش یافت. (ماهیارنوبی، ۱۳۸۷: ۷). براون آنرا قدیمی ترین قطعه ی حماسی موجود در زبان فارسی می خواند و تاریخ نگارش آن را ۵۰۰ میلادی عنوان نموده است. (براون، ۱۳۵۶: ۱۸۵). با این حال، وجود بسیاری از واژه های پهلوانیک (= پهلوی اشکانی) در آن نشان از سرایش آن در زمان های کهن تر است. این نامه داستان جنگ گشتاسپ شاه کیانی با پادشاه خیونان، ارجاسپ تورانی است؛ که بر سر پاسداری از کیش زرتشتی درمی گیرد. قهرمان اصلی داستان، زریر، برادر و سپاهبد گشتاسپ است. در متن آمده است که در ابتدای جنگ، شاه از وزیر خردمندش جاماسپ می خواهد که آینده ی جنگ را پیشگویی کند. جاماسپ نیز او را از کشته شدن زریر و تنی چند از برادران و فرزندانش و همچنین از پیروزیهای ایرانیان در جنگ آگاه میکند. این داستان را دقیقی طوسی در نیمه ی سده ی چهارم هجری به شعر درآورده و فردوسی نیز در شاهنامه گنجانده است. (ماهیار نوبی، ۱۳۸۷: ۸ و ۷).

اندرزنامه های پهلوی:

متون و ادبیات اندرزی به گونه ای از ادبیات اطلاق می گردد که شامل دستورها و بندهایی درباره ی کردار و رفتار بهنجار آدمیان است. عمده ی این دستورات درباره ی دین، زندگی، اداره ی امور مملکتی و ... است. این اندرزا حاصل تجارب قرون متمادی زندگی انسان و برخورد او با روزگاران و حاصل نگرش و استنباط او از هستی می باشد. (جعفری دهقی، ۱۳۸۲: ۲۳۶).

مهمترین آن ها عبارتند از: «یادگار بزرگمهر»، «اندرز پوریو تکیشان»، «اندرز آذرباد ماراسپندان»، «اندرز خسرو قبادان» و «اندرز اوشنر دانا». (مهرین، بی تا: ۸-۴۴). درباره ی اصل و منشأ اینگونه متون باید گفت که، با توجه به فحوای پاره ای از این متون، برخی از مطالب آن ها بر اصول اخلاقی اوستا استوارند. سبک نگارش جمله ها با متون اوستایی نزدیکند. (برای مطالعه ی بیشترین متون، نگاه کنید به «تاریخ ادبیات پیش از اسلام» احمد تفضلی، چ یکم: ۱۳۷۶، در رویه های ۱۹۰-۱۸۶).

در روزگار انوشیروان، پاره ای از سخنان اندرزی و امثال (سوبهاسیتا)، از طریق کتاب «پنجانترا» از هند به ایران منتقل و به زبان پهلوی برگردانده شد. با این وجود برخی از این اندرزنامه ها، برگرفته از آراء و نظرات فلاسفه و فرزنانگان ایرانی است. یکی دیگر از ویژگی های این متون آن است که از زبان روحانیون زردشتی و یا پادشاهان جاری می گردد و مخاطب آن ها فرد یا افرادی خاص می باشند. (جعفری دهقی، ۱۳۸۲: ۲۳۷).

متون فلسفی و کلامی:

یکی از عوامل پیدایش اینگونه متون، آشنایی ایرانیان در ادوار متمادی تاریخ، با افکار و اندیشه های فلاسفه ی یونانی است. مهمترین آثار فلسفی و کلامی زردشتیان عبارتند از: «شکنند گمانیک و بیچار»، «پس دانشن کامگ» و «ماتیگان گجستک ابایش». ترجمه ی بیشتر متون فلسفی به پهلوی، احتمالاً در دوران انوشیروان و از زبان سریانی صورت گرفته است. در همان دورانی که بر اثر تعطیلی مدارس فلسفه ی آتن به دستور قیصر یوستینین (در ۵۲۹ میلادی) هفت تن از فلاسفه ی یونانی به ایران پناهنده شدند. بدین ترتیب است که می بینیم در برخی از متون پهلوی، گاه به آثار ارسطو و فیلسوفان ارسطویی و رومی و به طور عام، سفسطائیان اشاره شده است. بسیاری از اصطلاحات فلسفی چون، عالم اکبر و اصغر، عناصر اربعه، حرکت، زمان، مکان، تکوین و جوهر که در کتب پهلوی به کار رفته است، دارای معادل های یونانی شناخته شده ای می باشند. (تفضلی، ۱۳۷۶: ۱۶۰-۱۵۹).

متون پیشگویانه:

مهمترین منابع و نوشته های پهلوی که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است، متون پیشگویانه و کشف و شهودی است. این متون حاوی بیشترین مطالب مربوط به پایان جهان و رویدادهای پیش و پس از ظهور نجات بخشان، بهشت و دوزخ و داوری فرجامین - و بسیاری از مطالب دیگر که مربوط به فرسگرد و بازسازی جهان و پیروزی نهایی نیکی بر بدی می باشد - است. همانطور که گفته شد، مهمترین متون پیشگویانه ی زردشتیان در قرون نخستین اسلامی شامل «آرداویرافنامه»، «زند و هوومن یسن»، «جاماسپ نامه»، «بندگش» و «دینکرد» می باشد. قدیمی ترین این گونه نوشته های پهلوی - که در میان ملل دیگر نیز سابقه دارد - کتیبه کرتیر در سرمشهد و نقش رستم است که در آن موبد کرتیر به معراج خود به جهان مینوی اشاره می کند. (تفضلی، ۱۳۷۶: ۱۶۷).

علاوه بر این آثار مذکور دارای انبوهی از اطلاعات و داده های تاریخی و اساطیری است. همانطور که می دانیم، عمده ی این آثار - که نماینده ی احساسات، نیازها و آرزوهای زردشتیان ایرانی در ادوار پس از یورش اعراب مسلمان می باشد - در نخستین سده های اسلامی (قرون دوم تا چهارم هجری) نگارش نهایی یافتند. ریپکا معتقد است، آثار ادبی پیشگویانه و معادشناسانه که رویدادهای پایان جهانی و آخرت را پیشگویی می کنند، از دوران های بسیار کهن تر برجای مانده است. (ریپکا و دیگران، ۱۳۷۰: ۹۳).

متون حقوقی و فقهی

این نوشته ها برگرفته از اصول دینی و قوانین موضوعه در دوران ساسانی است که بررسی و واکاوی آن ها می تواند در تشریح تاریخ و اوضاع دینی، اجتماعی و سیاسی آن روزگار برای مورخ سودمند باشد. مهمترین و شاخص ترین این متون عبارتند از: «شایست و نشایست»، «روایات امید آشوهستان»، «روایات آذر فرنیغ فرخزادان»، «ماتیگان هزار دادستان» و «زبور پهلوی» (جعفری دهقی، ۱۳۸۲: ۲۴۳). (در ادامه به نقد و بررسی این منابع می پردازیم).

متون و رساله های تعلیمی

مهمترین آن ها عبارتند از، «خسرو و ریدگ»، «گزارش شطرنگ و وضع نرد»، «شگفتی ها و برجستگی های سیستان»، «سور سخن»، «ماه فروردین روز خرداد» و «آیین نامه نویسی». (همان: ۴۶-۱۴۵ / تفضلی، ۱۳۷۶: ۲۹۴-۲۸۹).

فرهنگ‌ها

در میان منابع پهلوی عهد ساسانی دو فرهنگ باقی است که می‌تواند از جهت آشنایی با پاره‌ای از اصطلاحات و واژگان تاریخی به کار آید:

فرهنگ پهلوی: که در آن به شیوه‌ای سنتی، واژه‌ها بر اساس موضوع طبقه‌بندی شده است. مؤلف در این رساله، واژه‌هایی را که از نظر املائی برای دبیران دشوار بوده را گردآوری نموده است. دشوارترین کلمات پهلوی از این نظر، هزوارش‌ها یا کلمات آرامی الاصلی هستند که آنها را در متون پهلوی دائماً می‌نوشتند، ولی معادل پهلوی آنها را تلفظ می‌کردند. گردآورنده نیز به همین ترتیب، معادل‌های پهلوی را در این فرهنگ ذکر کرده است. دسته‌ی دیگر کلمات پهلوی این فرهنگ، آن‌هایی است که به دلیل ابهامات خط پهلوی دشوار بودند. (تفضلی، ۱۳۷۶: ۳۲۱).

فرهنگ اویمُ ایوگک: (در اوستا، «اویم به معنی «یک» است که معادل پهلوی آن «ایوک» است.) این فرهنگ حاوی برخی اصطلاحات زبانشناسی و گاهشماری و ترجمه‌ی برخی لغات و تعبیرات اوستایی به پهلوی است. (جعفری دهقی، ۱۳۸۲: ۲۴۶).

مهمترین منابع و نوشته‌های پارسی میانه (= پهلوی) - که عمدتاً حاوی بیشترین گفتارها و مفاهیم و اعتقادات پیشگویانه و پایان‌جهانی است؛ و در مطالعه‌ی تاریخ زرتشتیان ایران در نخستین سده‌های اسلامی بیشترین کاربرد را دارند، شامل موارد زیر می‌باشد:

۱-۶-۱- دادستان دینیک:

(در پهلوی: دادستان دینیک) یا «فتاوی دینی» کتابی است به زبان پهلوی (= فارسی میانه)، دارای ۲۸۶۰۰ واژه، نوشته‌ی «منوش چیهر یوان ییمان» (منوچهر پسر جوان جم) موبد بزرگ زردشتیان کرمان و پارس در نیمه‌ی دوم سده‌ی نهم میلادی (سوم هجری). این اثر ارزشمند، شامل ۹۲ پرسش و پاسخ دینی است که «مهر خورشید آذر جهان» و برخی دیگر در ۸۸۱ میلادی (در دوران خلافت المعتضد عباسی) از نویسنده می‌پرسد. محتوای متون آن درباره‌ی مراسم دینی، سنت‌ها و عادات دینی است که به وسیله‌ی دستور منوچهر بیان شده است. (مهر، ۱۳۸۱: ۱۴۳).

مهرین (عباس شوشتری) در کتاب «تاریخ ادبیات ایران عصر ساسانی»، رویه‌ی ۵۲ می‌گوید: پیش از آنکه منوچهر نامه‌اش را بنویسد، برادر کهنترش، زادسپرم در سر خمن (= خراسان) با ترکان کفر غوز معاشرت کرده